

Απόστολος Φ. Σπανός

Χριστιανικά μνημεία,
Ίστορία, Πολιτισμός και Έκκλησία

Η Λέσβος έχει τὸ προνόμιο νὰ θάλπει στὸν κόρφο της πληθώρα χριστιανικῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα καλύπτουν χρονικὰ περίοδο μεγαλύτερη τῶν δεκαπέντε αἰώνων καὶ ἀποτελοῦν σημαντικὲς ψηφίδες στὸ μωσαϊκὸ τῆς Ίστορίας της. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν γίνῃ ἤδη ἀντικείμενο ἐπιφανειακῆς ἢ βαθύτερης ἐπιστημονικῆς ἐρευνας, ὅποτε ὁποιαδήποτε ἀπὸ μέρους μου περαιτέρω σχετικὴ ἀναφορὰ στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἀρθροῦ θὰ ἦταν μάλλον περιττὴ. Στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν καταγράφονται κάποιοι γενικότεροι προβληματισμοὶ γιὰ τὸν ἱστορικὸ ρόλο τῶν χριστιανικῶν μνημείων, οἱ ὁποῖοι συνοδεύονται ἀπὸ ὀρισμένα συγκεκριμένα παραδείγματα λεσβιακῶν μνημείων καὶ τῆς ἱστορικῆς τους μαρτυρίας.

Ἡ μελέτη τῶν χριστιανικῶν μνημείων εἶναι δυνατόν νὰ ξεκινήσει ἀπὸ διάφορες ἐπιμέρους ἐπιστημονικὲς ἀφητηρίες, ὅπως π.χ. τῆς Ἀρχαιολογίας, τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἢ τῆς Ίστορίας τῆς Τέχνης. Τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀφητηριῶν αὐτῶν, ἐπομένως καὶ τῆς ἀντίστοιχης ὀπτικῆς γωνίας τοῦ ἐκάστοτε μελετητῆ, εἶναι ὅτι τὰ μνημεία ἀντιμετωπίζονται ὡς ἀντικείμενα (σωστότερα: ἀντι-κείμενα), ὡς τμήματα δηλαδὴ τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι.

Κάθε τέτοια ὀπτικὴ γωνία καὶ μελέτη εἶναι πολύτιμη γιὰ τὴν ἐπιστήμη, ἐμπεριέχει ὅμως τὸ ἀδύνατο σημεῖο ὅτι ἀντιμετωπίζει τὰ μνημεία ἀπλῶς ὡς νεκρὰ πιά δημιουργήματα πολιτισμοῦ καὶ ὡς τεκμήρια τοῦ τί συνέβη στὸ παρελθόν. Ἄν ὅμως ἀντιμετωπίσουμε τὴν Ίστορία ὄχι ὡς τὴν ἀπλὴ καταγραφή τοῦ τί συνέβη ἀλλὰ ὡς τὴν σχέση τῆς Ἀνθρωπότητας μὲ τὸ χρόνο καὶ ὡς τὴν σχέση μας μὲ τοὺς παράγοντες ποὺ διαχρονικὰ διαμόρφωσαν αὐτὸ ποὺ σήμερα εἴμαστε, ἢ μαρτυρία τῶν μνημείων ζωντανεύει καὶ ἀποκτᾶ ἐντελῶς διαφοροετικὴ διάσταση.

Στὴ νέα αὐτὴ διάσταση, τὰ μνημεία δὲν εἶναι πιά ἀπλῶς ἀπομεινάκια ἐνὸς ἄσχετου μὲ τὸ σήμερα παρελθόντος, ἀλλὰ ζωντανὰ κύτταρα ζωντανοῦ ἀκόμη πολιτισμοῦ, τοῦ ἴδιου πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ σήμερα νοσηματοδοτεῖ τὴ ζωή, τὶς ἐπιλογὲς καὶ τὶς πράξεις μας, εἴτε ὡς ὑποκειμένων εἴτε ὡς συλλογικῶν φορέων, ὅπως π.χ. ἡ Ἐκκλησία.

Ὑπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα, ἢ ἴδια ἢ λέξη “μνημεῖο” ἀποκτᾶ νόημα διαφοροετικὸ ἀπὸ τὸ τρέχον, καθὼς πλέον ἢ μαρτυρία μνήμης ποὺ τὸ μνημεῖο παρέχει ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς χρονικῆς πληροφορίας (τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι) καὶ εἰσέρχεται στὴν ὀλότητα τοῦ διαχρονικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς Ίστορίας, ὡς τῆς συλλογικῆς μνήμης καὶ ἐμπειρίας μας (τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι).

Ἐπομένως, ἢ πολιτιστικὴ καὶ ἱστορικὴ σημασία τῶν μνημείων σχετίζεται μὲ τὸ ρόλο ποὺ αὐτὰ διαδραματίζουν στὴ διαμόρφωση ἱστορικῆς

καὶ –ἐν προκειμένῳ, καθὼς ἀναφερόμαστε σὲ χριστιανικὰ μνημεῖα- ἐκκλησιαστικῆς μνήμης καὶ συνείδησης. Ποιὰ εἶναι ὅμως αὐτὴ ἡ σημασία; Ἡ μὲ ἀπλούστερες λέξεις, τί μᾶς θυμίζουν ἢ τί πρέπει νὰ μᾶς θυμίζουν τὰ μνημεῖα;

Προσπαθώντας νὰ ἀπαντήσω, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ χρησιμοποιήσω συνδυαστικὰ τὴ Φυσικὴ καὶ τὴ Θεολογία, ξεκινώντας ἀπὸ μία βασικὴ ἀρχὴ τῆς Φυσικῆς, τὴν ἀρχὴ τῆς ἐντροπίας. Ὁ χῶρος δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐμβάθυνση σὲ ἐπιστημονικὲς λεπτομέρειες, ὅποτε θὰ ἀρκεστῶ στὴν ἐπιγραμματικὴ παρουσίαση τῆς θεωρίας.

Ἐνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐνέργειας εἶναι ὅτι ἀλλάζει μορφές. Μὲ κάθε ἀλλαγὴ μορφῆς παράγεται ἔργο, κάτι ποῦ ὁ ἄνθρωπος ἐκμεταλλεύεται σὲ ὅλα τὰ τεχνολογικά του ἐπιτεύγματα. Κάθε φορὰ ὅμως ποῦ ἡ ἐνέργεια ἀλλάζει μορφή, ἡ νέα μορφή ἔχει μικρότερη δυνατότητα παραγωγῆς ἔργου καὶ –κάποιες φορὲς- χαμηλότερη ποιότητα. Ἡ ἐντροπία καταγράφει ἀκριβῶς τὴν ἐνέργεια ποῦ σὲ κάποιο σύστημα εἶναι μὴ διαθέσιμη γιὰ παραγωγή ἔργου, τὴν ἐνέργεια δηλαδὴ ποῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀξιοποιηθεῖ δημιουργικά.

Ἡ σημασία τῶν μελετῶν τῶν φυσικῶν στὸ φαινόμενο τῆς ἐντροπίας γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ρόλου τῶν μνημείων στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας σχετίζεται μὲ τὸ συμπέρασμα τους ὅτι κάθε φορὰ ποῦ στὴ φύση παρουσιάζεται κάποια αὐθόρμητη μεταβολή, αὐτὴ ὀδηγεῖ ὄχι πρὸς τὴν τάξη, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀταξία. Ἡ ἴδια ἡ φύση, δηλαδὴ, ἔχει τὴ ροπή, τὴν τάση, νὰ κατευθύνεται ὄχι πρὸς τὴν τελειότητα, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀταξία καὶ τὸ χάος.

Αὐτὸ ποῦ ἀπαιτεῖται, κατὰ τοὺς φυσικούς, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ τελικὴ καταστροφή εἶναι ἡ αὐτοοργάνωση τοῦ ὅποιου συστήματος τείνει πρὸς τὸ χάος, προκειμένου νὰ διευθετηθεῖ στὸ δυνατό βαθμὸ ἢ τάξη καὶ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ὑποβάθμιση καὶ ἡ πορεία πρὸς τὴν καταστροφή. Καὶ πάλι ὅμως: αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὀδηγοῦμαστε ἀργὰ ἢ γρήγορα σὲ ἀναπόφευκτη καταστροφή; Νομίζω ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ κατάλληλο σημεῖο γιὰ νὰ μποῦμε στὸ ἔδαφος τῆς Θεολογίας.

Ἄς θυμηθοῦμε τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὐά. Οἱ Πρωτόπλαστοι ζοῦν στὸν Παράδεισο, τὸ τέλειο μέρος, τέλεια ὁργανωμένο ἀπὸ τὸ Θεό, μὲ τέλειες σχέσεις ἀνάμεσα στὰ βασικὰ “στοιχεῖα”: τὸν Θεό, τὸν ἄνθρωπο, τὴ φύση. Κατ’ οὐσίαν, μάλιστα, ὁ Θεὸς ἀναθέτει στὸν ἄνθρωπο νὰ ὁργανώσει τὴ φύση (ἄς θυμηθοῦμε τὸ συμβολικὰ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο ὅτι ὁ Ἀδὰμ εἶναι ἐκεῖνος ποῦ δίνει ὄνομα στὰ ζῶα).

Υπάρχει λοιπὸν τάξη στὸν Παράδεισο. Τί συμβαίνει ὅμως στὴ συνέχεια; Ὁ ἄνθρωπος, τὸ τελειότερο δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, παρακούει τὴν ἐντολὴ τοῦ Δημιουργοῦ καὶ μὲ τὴν συγκεκριμένη κίνησή του διαταράσσει τὴ σχέση του μὲ τὸν Πλάστη του, μὲ τὸν ἑαυτό του, μὲ τὸν συνάνθρωπό του καὶ μὲ τὴ φύση. Ἡ διατάραξη τῶν σχέσεων αὐτῶν παρουσιάζεται χαρακτηριστικὰ στὴ σχετικὴ διήγηση τῆς Γενέσεως: οἱ Πρωτόπλαστοι ντρέπονται πλέον νὰ δοῦν κατὰ πρόσωπο τὸ Θεὸ ἐπειδὴ εἶναι γυμνοί, ὁ Ἀδὰμ κατηγορεῖ τὴν Εὐά καὶ

ἐμμέσως τὸν ἴδιο τὸ Θεὸ πού τοῦ τὴν ἔδωσε, ἢ Εὐα κατηγορεῖ τὸ φίδι καὶ ἐμμέσως τὴ φύση.

Τί σχέση ἔχουν ὅμως ὅλα αὐτὰ μὲ τὴ Φυσική καὶ τὴ θεωρία τῆς ἐντροπίας; Ἴσως ἡ ἀπάντηση νὰ βρίσκεται στὴ θεολογικὴ διδασκαλία τῆς 'Coscupiscentia'. Σύμφωνα μὲ τὴν συγκεκριμένη διδασκαλία, μετὰ τὸ Προπατορικὸ Ἀμάρτημα καὶ ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, ὁ ἄνθρωπος κληρονομεῖ ἀπὸ τὴν στιγμή τῆς γεννήσεώς του τὴν ροπή πρὸς τὴν ἁμαρτία. Ἔχουμε μέσα μας τὴν τάση νὰ ἁμαρτάνουμε. Τί ἄλλο σημαίνει αὐτὸ ὅμως ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅπως λένε καὶ οἱ φυσικοὶ γιὰ τὴν φύση, ἔχει μέσα του τὴν τάση ὄχι πρὸς τὴν τάξη καὶ τὴν τελειότητα, ἀλλὰ πρὸς τὴν καταστροφή καὶ τὸ χάος, ὅτι δηλαδή καὶ ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐντροπίας;

Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ θυμηθοῦμε κάτι θεμελιῶδες. Ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει δημιουργηθεῖ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ, κάτι πού πολὺ ἀπλὰ σημαίνει ὅτι ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ νικήσει τοὺς νόμους τῆς φύσης, ἄρα καὶ τὸ νόμο τῆς ἐντροπίας.

Πῶς μπορεῖ; Ἀναπτύσσοντας πολιτισμὸ. Τί σημαίνει ὅμως πολιτισμὸς; Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴ λέξη μὲ τὴν τρέχουσα ἔννοιά της, αὐτὴ πού παρουσιάζει τὸν πολιτισμὸ ὡς τὸ ἄθροισμα τῶν ὑλικῶν, πνευματικῶν καὶ τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τὸ σύνολο δηλαδή τῶν πολιτιστικῶν μας δημιουργημάτων. Θὰ προτιμοῦσα ὅμως νὰ χρησιμοποιήσουμε στὸ ἐξῆς τὴ λέξη μὲ τὴν οὐσιαστικὴ τῆς ἔννοια. Τὸν πολιτισμὸ δηλαδή ὡς τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τρόπο τοῦ πράττειν, τὸν τρόπο πού σκεφτόμαστε καὶ τὸν τρόπο πού ἐνσαρκώνουμε τὶς ιδέες μας, ἢ μὲ ἄλλα λόγια τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζουμε στὴ σκέψη καὶ στὴ ζωὴ μας τὴ σχέση μας μὲ τὸν ἑαυτὸ μας, τοὺς συνανθρώπους μας, τὸν κόσμον καὶ τὸ Θεό, εἴτε πιστεύουμε σ' Αὐτὸν εἴτε ὄχι (ἴσως πρέπει στὰ παραπάνω νὰ προσθέσουμε καὶ τὴ σχέση μας μὲ τὸ θάνατο καὶ τὸ χρόνο).

Τὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο στὴν ὑπόθεσή μας εἶναι ὅτι ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ βασικὲς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἑαυτὸ του, μὲ τὸν συνάνθρωπό του, μὲ τὸν κόσμον καὶ μὲ τὸ Θεό, εἶναι ἐκεῖνες πού διασαλεύθηκαν μὲ τὸ Προπατορικὸ Ἀμάρτημα. Ἄρα ὁ ἄνθρωπος, δημιουργώντας τὸν πολιτισμὸ του ἀποκαθιστᾷ τὴν τάξη καὶ συμμετέχει (ἔχοντας μάλιστα πρωταγωνιστικὸ ρόλο, ὅπως τοῦ ἀρμόζει) στὴν προσπάθεια ὁλόκληρης τῆς φύσης νὰ αὐτοοργανωθεῖ καὶ νὰ νικήσει τὶς δυνάμεις τῆς ἐντροπίας, τοῦ χάους καὶ τῆς καταστροφῆς.

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικότερα ὄπλα τοῦ στὴν προσπάθεια δημιουργίας πολιτισμοῦ εἶναι ἡ προσωπικὴ του σχέση μὲ τὸ Θεό, ἢ ὁποῖα ἐκφράζεται μὲσω τῆς θρησκείας. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ἡ θρησκεία εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα κάθε συλλογικοῦ ἱστορικοῦ πολιτισμοῦ, ἐνῶ τὸ ἔαν κανεὶς πιστεύει ἢ ὄχι καὶ κυρίως τὸ πῶς πιστεύει ἢ ὄχι εἶναι βασικὸ στοιχεῖο τοῦ προσωπικοῦ του πολιτισμοῦ. Ταυτόχρονα, ὁ τρόπος πού ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζει τόσο αὐτοὺς πού πιστεύουν, ὅσο καὶ αὐτοὺς πού δὲν πιστεύουν, ἀναδεικνύει τὴν ποιότητα τοῦ δικοῦ τῆς συλλογικοῦ ἢ διυποκειμενικοῦ πολιτισμοῦ.

Θὰ μπορούσαμε ἐπομένως νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι τὰ μνημεῖα μᾶς θυμίζουν, ἢ πρέπει νὰ μᾶς θυμίζουν, τὴ συνεισφορὰ τῆς Ἐκκλησίας στὴν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ δημιουργήσει πολιτισμό, νὰ νικήσει τὴν ἐντροπία καὶ τὸ χάος καὶ νὰ ξανακερδίσει τὸν χαμένο Παράδεισο. Μὲ ἄλλα λόγια, μᾶς θυμίζουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζει καὶ ὀφείλει νὰ ἀντιμετωπίζει τὴν ἱστορική της ἀποστολή, πού εἶναι μία καὶ μόνο μία, ἢ διὰ τῆς προσωπικῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεὸ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Καί, πολὺ φοβᾶμαι, μᾶς θυμίζουν ὅτι πολλές φορές λησμονοῦμε ἢ παρεξηγοῦμε τὸ νόημα αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς καὶ χάνουμε, ὡς Ἐκκλησία, τὸ δρόμο μας.

Ἄς μιλήσω πιὸ συγκεκριμένα. Μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἀγαπημένες εἰκόνες μας εἶναι ὁ Σταυρωμένος Χριστός, ἢ κατ' ἐξοχήν ἔκφραση τῆς δυνατότητος τοῦ ἀνθρώπου νὰ νικήσει κάθε νόμο τῆς φύσης, ἀκόμη καὶ τὸν ἀδυσώπητο νόμο τοῦ θανάτου. Στὸ μυαλό τοῦ χριστιανοῦ δὲν ὑπάρχει Σταύρωση χωρὶς Ἀνάσταση. Τὸ καταπληκτικὸ τῆς εἰκόνας εἶναι ὅτι ὁ Χριστὸς πεθαίνει μὲ ἀνοιχτὴ τὴν ἀγκαλιά του, καλώντας μας νὰ κουρνιασοῦμε σ' αὐτήν, ὥστε νὰ μᾶς βρεῖ ἐκεῖ ἡ Ἀνάσταση. Ἴσως αὐτὴ ἡ ἀέναη πρόσκληση νὰ εἶναι καὶ ἡ αἰτία γιὰ τὸ ὅτι ἡ συγκεκριμένη εἰκόνα ἔχει τοποθετηθεῖ ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα γιὰ νὰ μᾶς καλεῖ συνεχῶς στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἢ ὁποῖα πραγματώνεται κάθε φορὰ πού τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία. Τὸ μήνυμα εἶναι σαφές: μὴ φοβᾶστε καὶ ἐλάτε νὰ κοινωνήσετε.

Ἄς πᾶμε τώρα σὲ μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικὲς μαρτυρίες τῶν μνημείων μας. Στὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωριζόταν ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ μὲ ἓνα χαμηλὸ τοιχεῖο, στὸ ὁποῖο ἀργότερα τοποθετήθηκαν εἰκόνες. Ὀπτικά, ὅσο καὶ οὐσιαστικά, ὁ ἱερέας καὶ οἱ συμμετέχοντες στὴ Θεία Λειτουργία ἦταν ἓνα πλήρωμα τοῦ καραβιοῦ τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖο ταξίδευε πρὸς τὴν ἀνοιχτὴ ἀγκαλιά τοῦ Θεοῦ πίσω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα, μέσω τῆς Θείας Κοινωνίας, ἢ ὁποῖα βρισκόταν στὴν Ἁγία Τράπεζα.

Ἀργότερα, ἡ σχέση τῶν μελῶν τοῦ πληρώματος δηλητηριάστηκε ἀπὸ τὸν καταστροφικὸ γιὰ τὴν ἐκκλησία διαχωρισμὸ κλήρου καὶ λαοῦ, μὲ τὸν κλῆρο νὰ διεκδικεῖ λανθασμένα ὑψηλότερο ποιοτικὰ ρόλο ἀπὸ τὸ λαὸ στὴν ὅλη διαδικασία τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἐνῶ ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ συνείδηση ἀντιμετώπιζε τὴ λειτουργικὴ πράξη ὡς ἀλληλοεξάρτηση λειτουργοῦ καὶ λαοῦ (αὐτὸ πού ἀπὸ σοφοὺς λειτουργιολόγους ἔχει χαρακτηριστεῖ «συλλειτουργία»), ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἤδη περίοδο ἀναπτύχθηκε μιὰ μυστηριολογικὴ ἀντίληψη τῆς λατρείας, πού δομήθηκε στὴν ἀντιπαράθεση τῶν ἐννοιῶν «μυημένος» (κληρικός) καὶ «ἀμύητος» (λαϊκός).

Στὸ πλαίσιο αὐτό, τὸ Ἱερὸ Βῆμα ἄρχισε νὰ θεωρεῖται “πιὸ ἱερό” ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ναό, καὶ ἀπομονώθηκε ὀπτικά μὲ τὴν ὑπερύψωση τοῦ τέμπλου. Καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφτανε αὐτό, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τὸ Ἱερὸ θεωρήθηκε κῶρος ὅπου οἱ λαϊκοὶ ἔχουν περιορισμένη, ἂν ὄχι ἀπαγορευμένη, πρόσβαση,

κάτι πού σέ καμμία περίπτωση δέν συνάδει μέ τήν Ὁρθόδοξη ἐκκλησιαστική παράδοση.

Μία ἀπό τίς συνέπειες τῆς υπερέυψωσης τοῦ τέμπλου εἶναι ὅτι χάσαμε τήν ὀπτική ἐπαφή μέ τὸ Σταυρό, μέ τήν ἀγκαλιὰ τοῦ Χριστοῦ. Ξεχάσαμε τὸ «ἐλᾶτε κοντά μου», αὐτὸ πού ἐκφράζεται μέ τήν πρόσκληση «προσέλθετε», μέ τήν ὁποία ὁ λειτουργὸς καλεῖ τὸ ἐκκλησίασμα, ὅλο τὸ ἐκκλησίασμα, νὰ κοινωνήσει.

Καὶ βεβαίως τὸ ὅτι χάσαμε τήν ἄμεση ὀπτική ἐπικοινωνία μέ τὸν Σταυρωμένο Χριστὸ ἔχει τὴ σημασία του στοὶ ὅτι ξεχάσαμε τήν υπέρτατη ἀγάπη του, ξεχάσαμε ὅτι εἶναι Θεὸς συγχώρησης καὶ στὴ θέση του ἐμφανίσαμε ἓνα Θεὸ τιμωρὸ καὶ ἐκδικητὴ, μετατρέποντας ἀκόμη καὶ τὸ ἴδιο του τὸ Σῶμα καὶ τὸ ἴδιο του τὸ Αἷμα σὲ κάτι πού μπορεῖ νὰ προκαλέσει κακὸ στὸν ἄνθρωπο, ἐὰν δέν προσέρχεται “ἐπαξίως” στὴ Θεία Κοινωνία, λὲς καὶ θὰ ἦταν πραγματικὰ δυνατὸ τὸ νὰ εἴμαστε ἄξιοι νὰ γίνουμε ἓνα μέ τὸ Θεό, ἐὰν ἡ συγκεκριμένη χάρη δέν μᾶς εἶχε δοθεῖ ἀπὸ τήν παντοδύναμη συγχωρητικὴ (δηλαδή συν-χωρητικὴ) ἀγάπη Του.

Θὰ ἀντέλεγε κάποιος: «μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε». Τί σημαίνει ἐδῶ ὁμως φόβος; Σημαίνει προσοχή γιὰ νὰ μὴ φτάσουμε (ἀφοῦ ἔχουμε καὶ τήν τάση πρὸς τὸ κακὸ) στοὶ ἄλλο ἄκρο, αὐτὸ τῆς ἐλλείψεως σεβασμοῦ στοὶ Θεό. Ἐξ ἄλλου, εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ὅτι στὴν παραπάνω πρόσκληση κοινωνίας ὁ φόβος συνοδεύεται ἀπὸ τήν πίστη καὶ τήν ἀγάπη, δύο ἀσύγκριτα σημαντικότερες καὶ βαρύτερες ἔννοιες -ἄς μὴ ξεχνᾶμε π.χ. ὅτι ἡ πραγματικὴ ἀγάπη «ἔξω βάλει τὸν φόβον», κατὰ τὸν ἀπόστολο Ἰωάννη (Α΄ Ἰωάν. 4.18).

Ἄς σταθοῦμε λίγο ἀκόμη στὴν ἀγάπη, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ σὲ ἓνα ἀκόμη σημαντικό σημεῖο τῆς Θείας Λειτουργίας. Πρὶν νὰ ποῦμε τὸ «Πιστεύω», πρὶν δηλαδή νὰ διατρανώσουμε τήν πίστη μας στοὶ Θεό, ὁ διάλογος ἱερέα καὶ λαοῦ διακηρύσσει τὸ θεμελιώδη ρόλο τῆς ἀγάπης ὡς προϋπόθεσης τῆς πίστεως: «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους ἵνα ἐν ὁμονοίᾳ ὁμολογήσωμεν Πατέρα, Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον».

Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀγάπης εἶναι τὸ τεκμήριο μνήμης τῆς Μονῆς Ἁγίου Ραφαήλ, καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἡ θυσία τοῦ ἁγίου Ραφαήλ καὶ τῶν συναθλητῶν του. Ἄν διαβάζω σωστὰ τὰ κείμενα καὶ τίς μαρτυρίες, οἱ Ὀθωμανοὶ δέν ζήτησαν ἀπὸ τὸν ἅγιο Ραφαήλ καὶ τοὺς λοιποὺς μάρτυρες τῶν Καρυῶν νὰ ἀλλάξουν τήν πίστη τους. Οἱ ἅγιοι μαρτύρησαν ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸν συνάνθρωπο, προτιμώντας νὰ ὑποστοῦν οἱ ἴδιοι ὅσα θὰ περίμεναν τοὺς συγχωριανούς τους, τοὺς πλησίον τους, ἂν ἔπεφταν στὰ χέρια τῶν Ὀθωμανῶν στρατιωτῶν.

Μιλώντας γιὰ τὸν ἅγιο Ραφαήλ δέν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς ἔρθει στοὶ μυαλοὶ ἡ λέξη “θαῦμα”. Ἄρα τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ραφαήλ ἔχει ἀκόμη ἓνα σημαντικό ρόλο ὡς μνημεῖο: νὰ μᾶς θυμίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ὑπερβεῖ τοὺς νόμους τῆς φύσης, ἐπειδὴ δέν εἶναι μόνο

πολίτης τούτου τοῦ φθαρτοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ πολίτης τῆς ὑπεράνω κάθε φυσικοῦ νόμου Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Ὁ συνδυασμὸς τῆς ἔννοιας τοῦ θαύματος μὲ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα δὲν θὰ μπορούσε παρὰ νὰ ὀδηγήσει τὰ βήματα τοῦ ἄρθρου τούτου στὴν Ἀγιάσο, καὶ πιὸ συγκεκριμένα μπροστὰ στὴ θαυματουργὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας. Καὶ αὐτὸ μᾶς δίνει τὴν δυνατότητα ἀναφορᾶς σὲ ἕνα παράδειγμα ἱστορικῆς μαρτυρίας μιᾶς ἄλλης κατηγορίας μνημείων, τῶν εἰκόνων.

Τί ὀφείλει νὰ μᾶς θυμίζει ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας στὴν Ἀγιάσο; Ὅτι δὲν ὑπάρχουν θαυματουργές εἰκόνες, ἀλλὰ θαυματουργοὶ ἅγιοι. Δὲν θαυματουργεῖ ἡ εἰκόνα, θαυματουργεῖ ἡ Παναγία ἢ ὁ ἅγιος. Ἄς θυμηθοῦμε τὴ φράση – θεολογικὴ διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ: «ἡ τῆς εἰκόνας τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει». Γιατί χρειαζόμαστε τίς εἰκόνες; Ἐπειδὴ ἡ μικρότητά μας δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε τοὺς ἁγίους. Ἄρα τίς χρειαζόμαστε γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ κατανοήσουμε καὶ νὰ βιώσουμε τὴν προσωπικὴ μας σχέση μαζί τους. Πῶς; Φιλώντας τους. Διότι ὁ ἀσπασμὸς τῶν εἰκόνων αὐτὸ εἶναι. Δὲν φιλάμε τίς εἰκόνες. Φιλάμε τοὺς ἁγίους, στὸ πλαίσιο τῆς προσωπικῆς μας σχέσης μαζί τους, ἐκφράζοντάς τους τὴν ἀγάπη μας.

Μιλώντας γιὰ τίς ἴδιες τίς εἰκόνες ὡς μνημεῖα, θὰ ἤθελα νὰ διευκρινίσω ὅτι ἡ εἰκόνα, ὅταν βρίσκεται στὸ ναό, δὲν εἶναι ἀντικείμενο θαυμασμοῦ, ἀλλὰ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ τοιχογραφίες. Σαφῶς θαυμάζουμε τὴν τέχνη τῶν εἰκόνων καὶ τῶν τοιχογραφιῶν. Αὐτὸ ὅμως πού τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα ἔρχονται νὰ μᾶς δείξουν εἶναι ὅτι οἱ τοιχογραφίες καὶ οἱ εἰκόνες δὲν εἶναι στοιχεῖο τῆς διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ ζωντανὸ κομμάτι τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας.

Ἄς δοῦμε ξανὰ τί προσφέρουν στὸ συγκεκριμένο προβληματισμὸ τὰ μνημεῖα μας. Στις παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς ὁ ναὸς εἶναι διακοσμημένος μὲ τὰ συνήθη γιὰ τὴν ἐποχὴ μοτίβα, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαμε νὰ συναντήσουμε καὶ στὶς ἰδιωτικὲς οἰκίες. Αὐτὸ εἶναι φυσιολογικό, καθὼς τότε ἡ θεολογία, καὶ ἰδίως ἡ θεολογία τῆς εἰκόνας, δὲν εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀκόμη.

Ὅταν ὅμως ἡ θεολογία κατέστη ἱκανὴ νὰ ἐκφράσει αὐτὸ πού ἡ χριστιανικὴ κοινωνία ζοῦσε στὴν πράξη, ὅτι δηλαδὴ ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ πραγμάτωση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τότε ἔγινε πιὸ αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη νὰ «ὀργανωθεῖ» ὁ ναὸς μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε αὐτὸ νὰ γίνεται ἀντιληπτὸ ἀκόμη καὶ μὲ τίς αἰσθήσεις. Καὶ ἐπειδὴ δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε τὸ Χριστό, τὴν Παναγία καὶ τοὺς ἁγίους πού συμμετέχουν σὲ κάθε λειτουργικὴ πράξη, τοὺς ζωγραφίζουμε γιὰ νὰ μπορούμε νὰ ἀντιλαμβανόμαστε τὴν παρουσία τους. Παρακαλῶ ὅμως νὰ προσέξουμε ἕνα λεπτὸ σημεῖο. Οἱ ἀγιογραφίες καὶ οἱ εἰκόνες δὲν εἶναι ἀπλὰ σύμβολα ἀπόντων προσώπων, δὲν λειτουργοῦν σὰν τίς φωτογραφίες. Ἀντιθέτως εἶναι σύμβολα παρόντων προσώπων, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ καλύψουμε τὴν δικὴ μας ἀδυναμία νὰ δοῦμε τοὺς ἁγίους πού εἶναι ἐκεῖ σὲ κάθε λατρευτικὴ πράξη.

Αργότερα όμως, από τον 18ο αιώνα και μετά, οι άγιογραφίες δίνουν τη θέση τους σε διακόσμηση. Στους τοίχους πάρα πολλών από τις εκκλησίες μας δεν υπάρχουν πια οι άγιοι συμπολίτες μας της Βασιλείας του Θεού, αλλά γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα, σε συνδυασμούς με πολυσταύρια, δηλαδή άπλη διακόσμηση. Το γεγονός αυτό ίσως να συμβολίζει με τον χαρακτηριστικότερο τρόπο την χειρότερη διαπίστωση, ότι δηλαδή όσο περνούν οι αιώνες ο ναός (και δυστυχώς πολλές φορές και η λατρευτική πράξη) αντιμετωπίζεται περισσότερο με κοσμικά κριτήρια, ως κοινωνικό γεγονός, και λιγότερο ως σύναξη όλων των μελών της Εκκλησίας, τόσο της στρατευομένης, όσο και της θριαμβεύουσας.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν όλα τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να επανέλθουμε στο ερώτημα περί της σημασίας των μνημείων, εκφράζοντας την εκτίμηση ότι ο σημαντικότερος ιστορικά και θεολογικά ρόλος τους είναι να μας θυμίζουν δύο αλήθειες.

Η πρώτη σχετίζεται με αυτό που έχουμε αποδείξει στο διάβα του χρόνου: ότι μας είναι πολύ εύκολο (άκολουθώντας την έντροπία που έχουμε μέσα μας –για να θυμηθούμε τη φυσική), να χάσουμε το δρόμο, χάνοντας το νόημα της προσωπικής μας υπάρξεως και της αποστολής μας ως Εκκλησίας.

Η δεύτερη είναι ότι αν θέλουμε να αναπτύξουμε πολιτισμό, οφείλουμε να αξιοποιήσουμε τη σχέση μας με το χρόνο, δηλαδή την Ιστορία ως συλλογική εμπειρία της ανθρωπότητας, ή, στην περίπτωση μας, της στρατευομένης Εκκλησίας. Και η Ιστορία (έπομένως και τα μνημεία ως κύταρο της) μας θυμίζει ότι «ο ούρανός και η γη παρελεύσονται» (το αποδεικνύει άλλωστε η μαρτυρία των ερειπίων Παλαιοχριστιανικών, Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών μνημείων στο νησί μας), εκείνο όμως που μένει αενάως ζωντανό είναι η σχέση αγάπης μεταξύ Θεού και Ανθρώπου και η δυνατότητα του Ανθρώπου να αξιοποιεί τις θεόδοτες δυνάμεις του και να δημιουργεί πολιτισμό.

Επειδή όσες εκκλησίες κι αν καταστραφούν ακόμη, όσα κινητά και ακίνητα μνημεία κι αν ξεχαστούν, όσες ακαδημαϊκές ψευδοθεολογίες και ήθικιστικές ψευτοπνευματικότητες κι αν έρθουν να σκιάσουν την προσωπική μας σχέση με το Θεό, ο Χριστός είναι ακόμη επάνω στο Σταυρό, με την αγκαλιά του ανοιχτή και μας περιμένει για να μας πάρει μαζί του στην Ανάσταση (αλήθεια, είναι τυχαίο το ότι η λέξη “Ανάσταση” είναι ίσως ή καταλληλότερη για την θεολογική έκφραση της “αυτοοργάνωσης”);). Κι όσο εμείς θα μπορούμε να ανταποκριθούμε στην πρόσκλησή του, τόσο οι σχέσεις μας με τον εαυτό μας, το συνάνθρωπό μας, τη φύση και το Θεό θα διέπονται από την άτρεπτη ενέργεια της αγάπης, τόσο ο πολιτισμός μας θα αποτελεί την απάντηση στις δυνάμεις της έντροπίας και του χάους.